Bogusław Krasnowolski
Kraków

Z BADAŃ NAD URBANISTYKĄ KRAKOWA I MIAST ZIEMI KRAKOWSKIEJ

Publikacje na temat urbanizacji Małopolski i lokacji miast na prawie niemieckim są bardzo liczne. Dotyczą one na ogół problemów gospodarczych, politycznych i społecznych[1], poświęcając mniej uwagi sprawom – jak powiedział Henryk Samsonowicz – „świadomego planu nowego porządku, zapisanego w nie znane przedtem kształty urbanistyczne"[2]. Niniejszy artykuł oparty jest głównie na niepublikowanych (lub publikowanych w niewielkim tylko stopniu) badaniach, prowadzonych od ćwierćwiecza z udziałem autora w ramach Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej PKZ (obecnie PKZ „Arkona") w Krakowie[3].

Referat jest próbą ukazania modelowych rozwiązań i programów występujących w lokacyjnych planach miast historycznej Ziemi Krakowskiej.

Aby uzyskać hipotetyczną rekonstrukcję średniowiecznego układu lokacyjnego niezbędne jest pełne wykorzystanie wszelakich przekazów źródłowych (zwłaszcza źródeł pisanych, archeologicznych, wyników badań architektonicznych, źródeł planistycznych) z naniesieniem wynikających stąd interpretacji na dokładne – a więc współczesne – podkłady sytuacyjno-wysokościowe. O ile znajomość przekazów pisanych jest bardzo dobra (głównie dzięki Słownikowi Historyczno-Geograficznemu Województwa

[1] Por. m.in. J. Luciński, *Lokacje wsi i miast monarszych w Małopolsce do 1385 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne", t.17, 1965, z. 2; S. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV-XV wieku*, Wrocław 1971; A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333-1370. Chronologia i rozmieszczenie*, „Przegląd Historyczny", 1974, z. 4; Taż, *Wielkość i parcelacja gruntów miast zakładanych w latach 1333-1370 w Małopolsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 1976, z. 4; Taż, *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370)*, Wrocław 1982; Taż, *Lokacje miast małopolskich za Władysława Łokietka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 1983, z. 3; W. Kuhn, *Die deutschrechtliche Stadtgründungen im Kleinpolen*, [w:] H. Stoob [wyd.] *Die mittelalterliche Städtbildung im südostlichen Europa*, Köln – Wien 1977; J. Wyrozumski, *Rozwój sieci miejskiej w Małopolsce w średniowieczu i u progu czasów nowożytnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 1980, z. 3; H. Samsonowicz, *Miasta i mieszczaństwo do schyłku XV wieku*, [w:] M. Bogucka, H. Samsonowicz [red.], *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie, XIII-XIV w.*, Kielce 1994; S. Hoczyk-Siwkowa, *Uwarunkowania osadnicze powstania głównych miast Małopolski*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński [red.], *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań 1998; ogólną charakterystykę układów osadniczych daje Z. Morawski, *Miejskie układy przestrzenne*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, Warszawa 1995, s. 31 i nast.

[2] H. Samsonowicz, *Kultura miejska w Polsce późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny", t. 90, 1983, z. 4, s. 772.

[3] Do dorobku pracowni należą m.in. niepublikowane studia historyczno-urbanistyczne miast małopolskich (obecnie w posiadaniu Biura Dokumentacji Zabytków w Krakowie i PKZ „Arkona" w Krakowie): Krościenka (opr. Z. Beiersdorf, 1966), Olkusza (Tenże, 1972), Sławkowa (Tenże, 1973), Starego Sącza (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, 1976), Wojnicza (Tychże, 1978), Czchowa (Tychże, 1980), Lanckorony (Tychże, 1980-1981), Wieliczki (Tychże, 1983), Bochni (Tychże, 1983-1984), Skawiny (Tychże, S. Rusińska, 1978-1979), krakowskiego Kleparza (Z. Beiersdorf, 1979), Myślenic (B. Krasnowolski, S. Rusińska, 1981-1982), krakowskiego Kazimierza (B. Krasnowolski, 1982-1985), Pilzna (A. Piotrowski, 1986), Ciężkowic (M. Trusz, 1986), Żywca (B. Krasnowolski, 1986), Tarnowa (B. Krasnowolski, 1988-1990), historycznego centrum Krakowa w obrębie dawnych fortyfikacji (zespół: J. Hiżycka, W. Komorowski, B. Krasnowolski, J. Laskownicka, S. Sławiński, 1994). Istotnym elementem wszystkich tych opracowań jest analiza limitacji mierniczej lokacyjnych układów urbanistycznych.

Krakowskiego w Średniowieczu), to zakres dotychczasowych badań archeologicznych jest na ogół niepełny, a sposób opracowania starszych badań nie zawsze pozwala na ich kompletne wykorzystanie w analizach urbanistycznych. Dla Krakowa (i miast z zabudową murowaną o wczesnej metryce) bardzo istotną przesłanką są badania architektoniczne najstarszej zabudowy murowanej[4]. Archiwalne przekazy planistyczne[5] są późne; dla większości małych i średnich miast ograniczają się do galicyjskiego katastru z 40. lat XIX w. Przekazów tych nie można jednak lekceważyć; kulturowa i gospodarcza stagnacja miast polskich w czasach nowożytnych sprawiła, że układy osadnicze zachowały jeszcze przed połową XIX stulecia zasadnicze cechy regulacji przestrzennych z doby lokacyjnej. Analizy urbanistyczne dla wielu miejscowości nie zostały jeszcze przeprowadzone. Niepełny stan materiałów wyjściowych zmusza do ostrożnego formułowania wniosków. Niemniej jednak, pewne uogólnienia są już dziś możliwe.

Proces lokacji miast Ziemi Krakowskiej, zapoczątkowany – jeśli nie liczyć pierwszej lokacji Krakowa z 20. lat XIII w. – w 50. latach tegoż stulecia lokacjami górniczej Bochni i stołecznego Krakowa[6] – został zdynamizowany i w zasadzie ukończony pod rządami Kazimierza Wielkiego. W dobie odrodzonego Królestwa Polskiego ostatnich Piastów lokowanie miast było elementem szerszego procesu zagospodarowania kraju[7]; do innych elementów należały: budowa systemu obronnego, rozwój traktów handlowych i ich kontroli, lokacje wsi. Wiele realizacji przestrzennych tego okresu widzieć należy jako konsekwentnie prowadzone akcje, w wyniku których miejsce izolowanych miejscowości, oddzielonych od siebie ziemiami niczyimi (np. karpackimi borami), zajmują bezpośrednio graniczące ze sobą miasta i wsie, o powierzchniach wymierzonych w łanach frankońskich. Pełna podzielność terenu – jako cecha lokacyjnych układów urbanistycznych – wystąpiła nie tylko w osadniczych centrach miast, lecz na całych obszarach wszystkich miejscowości; a że ich granice stykały się ze sobą – możemy mówić o pełnej „podzielności" obszaru Ziemi Krakowskiej, Małopolski czy wręcz państwa. Ciekawym aspektem tak rozumianego, lokacyjnego osadnictwa miejskiego i wiejskiego było stwarzanie „kordonów granicznych"; stało się tak m.in. na Podhalu, gdzie lokowane przez Łokietka i Kazimierza Wielkiego wsie między grzbietami Gorców i Pienin a Dunajcem, spięte jak klamrą miastami (Nowy Targ, Krościenko) i wzmocnione zamkami stały się zaporą dla wcześniejszej kolonizacji węgierskiej[8].

Analizując plany lokacyjnych miast średniowiecznych, nie należy ograniczać się do samego centrum osadniczego; wedle tych samych miar i tych samych geometrycznych zasad rozmierzano bowiem cały teren, wraz z najstarszymi przedmieściami, rolami, uposażeniem wójtowskim, ogrodami (działkami ogrodowymi poza centrum miasta), pastwiskami, lasami. Dopiero identyfikacja tych wszystkich elementów pozwala mówić o próbie pełnej rekonstrukcji lokacyjnego rozplanowania.

Mówiąc o centrum osadniczym – niewątpliwie najciekawszym zagadnieniu badawczym – musimy brać po uwagę ogólną konstrukcję planu oraz konstrukcję jego elementów: placów (rynku i niekiedy placu pomocniczego) i sposobu ich zagospodarowania,

[4] Badania te prowadzone były szczególne intensywnie w Krakowie w latach siedemdziesiątych w ramach Miejskiego Biura Projektów (A. Swaryczewski, W. Komorowski, M. Łukacz, S. Sławiński) i Pracowni Konserwacji Zabytków (W. Niewalda, A. Swaryczewski, M. Bicz-Suknarowska, M. Cempla). Pozostała po nich kompletna, w większości niepublikowana dokumentacja (w postaci studiów historyczno-urbanistycznych poszczególnych bloków zabudowy) oraz syntetyczne publikacje. Por. przypis 10; zob. także: H. Liniecki, *Dom wójta Henryka z XIII wieku w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 33, 1988, z. 4.

[5] Materiały planistyczne, pomimo ich późnego pochodzenia, są bardzo istotnym źródłem do rekonstruowania lokacyjnych układów urbanistycznych w Polsce z uwagi na modularną, geometryczną budowę tych układów. Ujawnianie średniowiecznych miar w budowie planu lokacyjnego miasta, zwłaszcza jeżeli jest poparte wynikami badań archeologicznych i architektonicznych, daje rzetelne podstawy dla hipotetycznego rekonstruowania lokacyjnego planu miejskiego, chociaż na ogół nie rozstrzyga jednoznacznie różnych możliwości interpretacyjnych (zwracali na to uwagę już S. Golachowski, J. Pudełko, *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 8, 1963, z. 3-4). Te same materiały planistyczne zawodzą jednak przy próbach rekonstruowania układów osadniczych pozbawionych geometrycznej kanwy – a więc m.in. przy rekonstrukcjach osad przedlokacyjnych; typowym przykładem takich niepowodzeń jest praca S. Bobińskiego, *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki", t. 13, Warszawa 1975.

[6] Por. J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938.

[7] Por. M. Patkaniowski, *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego*, „Sprawozdania PAU", t. 48, 1938, z. 3; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1, 2, Poznań 1939, 1946; J. Dąbrowski, *Kazimierz Wielki, twórca Korony Królestwa Polskiego*, Wrocław 1964; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 1982.

[8] Por. B. Krasnowolski, *Z badań nad kompozycją wiejskich, lokacyjnych układów osadniczych na granicy Podhala i Spisza*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN", I-VI 1996, Kraków 1997.

działek siedliskowych tworzących bloki zabudowy (o zróżnicowanych układach), kościoła (lub kościołów) erygowanego jednocześnie z lokacją lub adaptowanego z osady przedlokacyjnej, linii obronnej (niezależnie od budowy fortyfikacji – była ona elementem wyraźnie określonym); z systemem obronnym bywał niekiedy związany zamek.

Wzory miast lokacyjnych przyszły do Małopolski ze Śląska wraz z pierwszymi zasadźcami. Niemniej plan Krakowa Wielkiej Lokacji z 1257 r. nie jest powtórzeniem żadnego z planów miast śląskich, mimo pewnych zbieżności z Wrocławiem. Zasady rozmierzenia centrum osadniczego Krakowa – w przeciwieństwie do zasad rozmierzenia kompleksu rolnego – nie znalazło też naśladownictw w Małopolsce. Wynikało to z jednej strony z nigdy już nie powtórzonej skali przedsięwzięcia, z drugiej zaś z wczesnej daty lokacji: plan ten, w zestawieniu z późniejszymi, jawi się jako archaiczny. Archaiczność ta polegała na budowaniu misternej całości od szczegółu do ogółu, z podstawowych elementów, którymi były tu działki siedliskowe (zwane w literaturze „kuryjnymi"), bez określenia w wymiernych jednostkach pozostałych elementów rozplanowania[9] (ryc. 1). Kolejnym elementem był kwadratowy blok tworzony z ośmiu takich działek. Całość planu osnuta była wokół owych bloków[10] (ryc. 2).

„Modelowy" plan Krakowa Wielkiej Lokacji nie został dotąd zrekonstruowany w sposób jednoznaczny. Podstawowymi zagadnieniami, dającymi się rozbieżnie interpretować, są granice lokacyjnego układu osadniczego (zwłaszcza północna i wschodnia) oraz geneza ul. Grodzkiej z jej lejkowatym wylotem na

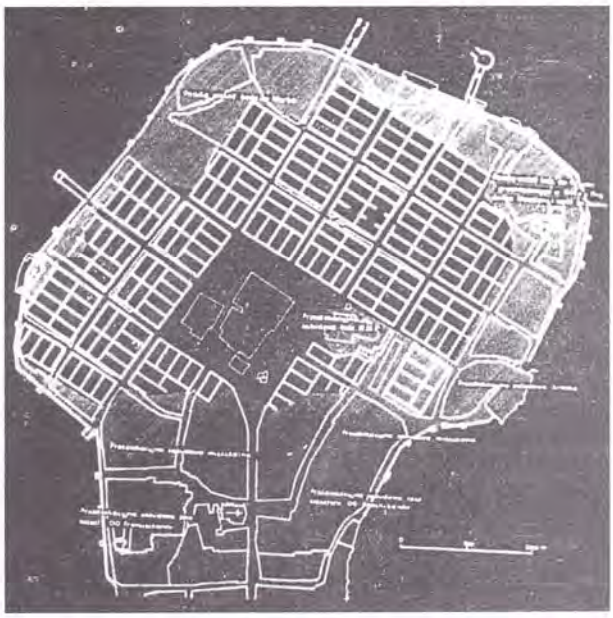

Ryc. 1. Kraków Wielkiej Lokacji 1257 r.: schemat sytuacji działek „kuryjnych" wg W. Grabskiego

Rynek (ryc. 2, 3). Pierwsze zagadnienie zdaje się być już wyjaśnione: pierwotną granicą północną byłaby ul. św. Marka, zaś wschodnią ul. św. Krzyża; poszerzenie układu osadniczego odbywało się trójetapowo: najpierw w wyniku budowy fortyfikacji ziemnych i zapewne fosy (ok. 1285)[11], z kolei w rezultacie wzniesienia murowanych fortyfikacji pod panowaniem czeskim (ostatnie lata XIII w.), wreszcie po włączeniu za sprawą Łokietka w obręb miasta wójtowskiego gródka. Lejkowata forma połączenia ul. Grodzkiej z Rynkiem może być zarówno wynikiem adaptacji przedlokacyjnego traktu (zgodnie z tradycyjną interpretacją), jak wtórnym, bardzo wczesnym zniekształceniem (np. w wyniku najazdu tatarskiego

[9] Na znaczenie działki w konstruowaniu planu miasta średniowiecznegpo zwracał uwagę J. Pudełko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast śląskich w oparciu o zagadnienie działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 9, 1964, z. 1; Tenże, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, tamże, z. 2.

[10] Operowanie działką „kuryjną" (względnie „półkuryjną") jest potwierdzone przez badania architektoniczne pozostałości najstarszych kamienic krakowskich: W. Komorowski, *Najstarsze kamienice krakowskie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 42, 1997, z. 2; M. Łukacz, *Układ funkcjonalny krakowskiej kamienicy mieszczańskiej jako jeden z czynników decydujących o formie przestrzennej zabudowy bloków staromiejskich*, *Materiały z II Międzynarodowego Sympozjum Konserwacji Zabytków Architektury i Urbanistyki, Kraków 1984*, Kraków 1986; Tenże, *Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej*, „Teka Komisji Urbanistyki i Archhitektury", t. 22, 1988; Tenże, *Przemiany przestrzenne krakowskiej działki lokacyjnej do połowy XVII wieku*, mps, praca doktorska, Politechnika Krakowska 1992.

[11] Przekazy świadczące o budowaniu fortyfikacji miejskich Krakowa za Leszka Czarnego pochodzą z 1285 r. (*Moumenta Poloniae Historica*, t. II, s. 852; t. III, s. 51, 181, 182, 644. Zob. także: J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 197; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. 1, Kraków 1992, s. 182-184). Zapewne należy z nimi wiązać dokument tegoż księcia z 1286 r., dotyczący korzystania z młynówki przez krakowskich dominikanów (*Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, t. I, s. 86); jedną z funkcji tej młynówki (zwanej później Królewską) było nawodnienie fosy miejskiej (B. Krasnowolski, *Studium programowo-przestrzenne Młynówki Królewskiej*, t. 1, 1996, s. 41-43, archiwum PKZ „Arkona"). Relikty północnego odcinka fortyfikacji Leszka Czarnego, identyfikowane przez Z. Beiersdorfa na podstawie analizy kształtu działek (Z. Beiersdorf, L. Sulerzyska, *Studium historyczno-urbanistyczne bloku nr 4 w Krakowie*, mps, PKZ Kraków 1976-1977, archiwum Biura Dokumentacji Zabytków w Krakowie), zostały uchwycone w badaniach archeologicznych (T. Dębowski, *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa lokacyjnego*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. 48, 1996, s. 199-207).

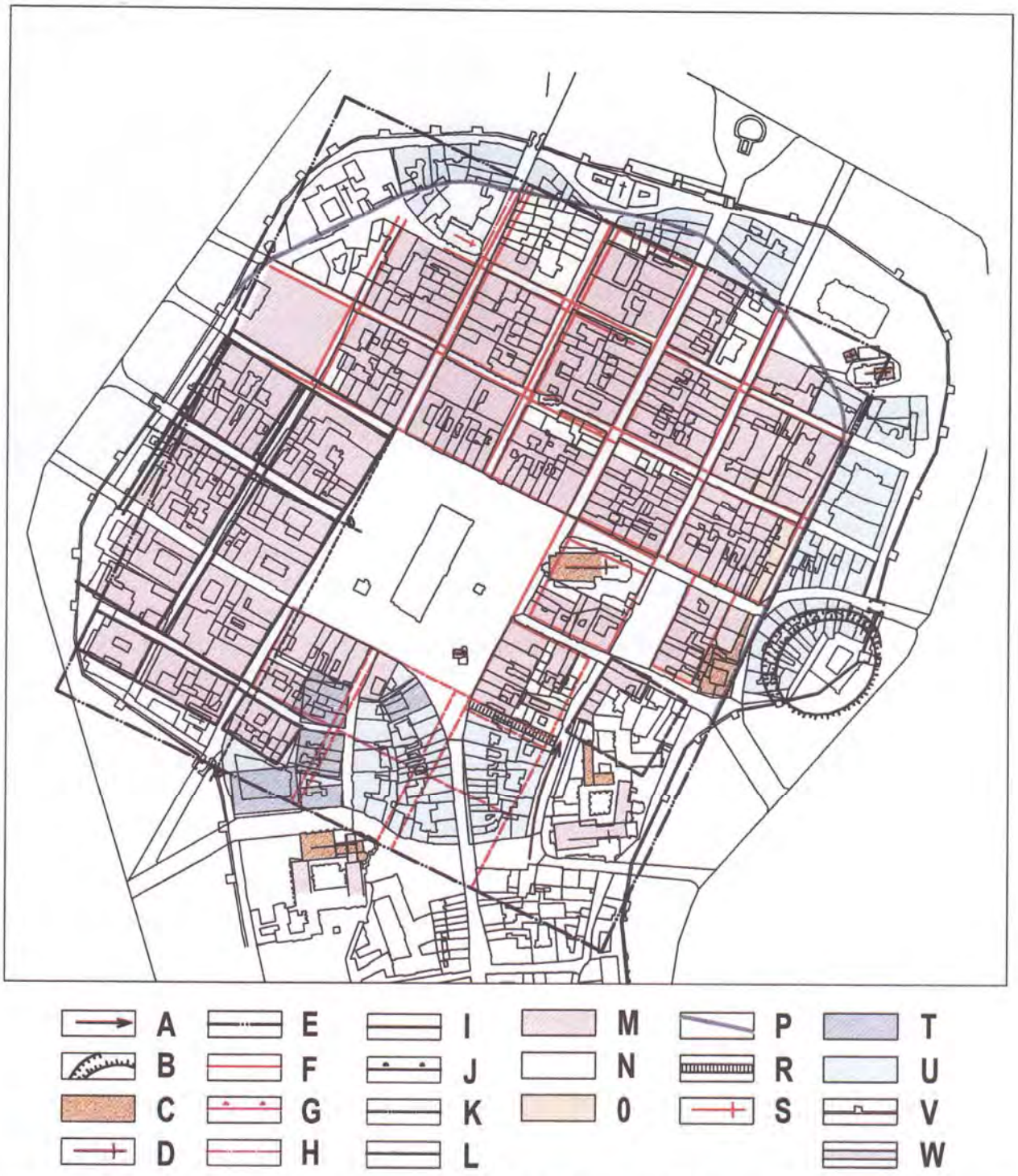

Ryc. 2. Analiza rozwoju przestrzennego Krakowa od Wielkiej Lokacji do pocz. XIV w. Elementy przedlokacyjne: A – kierunek traktu utrwalony w przebiegu ul. Stolarskiej; B – fosa Gródka; C – kościoły (rzuty); D – kościoły (sytuacje). Elementy lokacyjne: E – idealna powierzchnia 1,5 łana; F – siatka modularna I: rozmierzenie bloków zabudowy i ulic (liniami przerywanymi oznaczono elementy nieistniejące); G – równoległe przesunięcia bloków i ulic względem siatki I; H – rozmierzenie ulic: korekty kątów; I – siatka modularna II: rozmierzenie bloków zabudowy i ulic; J – równoległe przesunięcia bloków i ulic względem siatki II; K – rozmierzenie ulic: kierunki nawiązujące do siatki II; L – rozmierzenie bloków i ulic nie związane z siatkami I i II. Działki siedliskowe: M – tereny o modularnych podziałach na działki „kuryjne" i „półkuryjne"; N – tereny o podziałach na działki różne od modularnych; O – pasy terenu związane z poszerzeniami bloków zabudowy ponad modularne rozmiary. Inne elementy: P – linia obronna z ok. 1285 r. (wał) – przebieg przybliżony; R – ulica „zatracona" wg badań architektonicznych; S – kościół św. Marka (sytuacja). Elementy nieregularne: T – regularne działki „kuryjne" i „półkuryjne" wytyczone na terenach o rozplanowaniu nieregularnym; U – tereny podzielone na działki o wymiarach różnych od modularnych i powierzchniach nawiązujących do kuryjnych; V – mur obronny z bramami i basztami (koniec XIII - pocz. XIV w.); W – domniemana ulica. Opr. autora, rys. M. Gargas

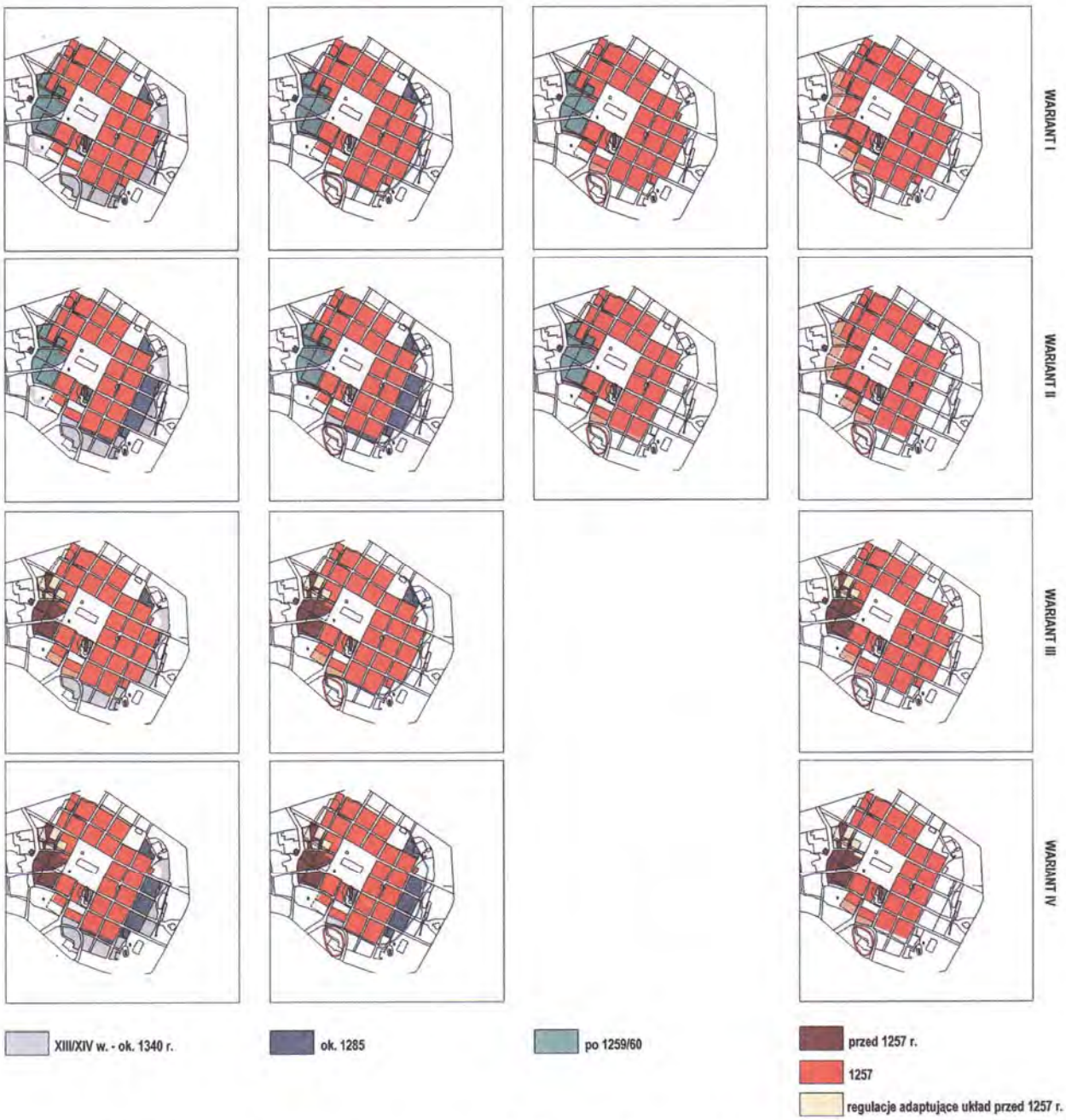

Ryc. 3. Cztery warianty rozwoju przestrzennego Krakowa od okresu przedlokacyjnego do końca XIII w.

z 1259/1260 r.). Za tą drugą ewentualnością przemawia ujawnienie w badaniach architektonicznych ulicy biegnącej ku wschodowi w przedłużeniu południowej pierzei rynkowej[12] (można ją hipotetycznie identyfikować ze średniowiecznymi wzmiankami o znajdującej się w tym rejonie *platea perdita* względnie *verlorene Gasse*[13]).

Kolejną fazą rozwoju urbanistycznego średniowiecznego Krakowa było włączenie doń odrębnej jednostki osadniczej zwanej Okołem, dokonane u schyłku panowania Łokietka lub na początku rządów Kazimierza Wielkiego. Jest to problem *Nova Civitas in Okol* (odrębne miasto satelitarne rychło włączone do Krakowa i opasane wraz z nim fortyfikacjami czy tylko nowa „dzielnica"?) i krzyżowego układu urbanistycznego, zrekonstruowanego przez

[12] Ulica ta – ujęta kamienicami mieszczańskimi z XIV w. – wyodrębniona została w toku badań architektonicznych w obrębie piwnic dzisiejszych domów przy Rynku 12 i ul. Stolarskiej 7 (Hiżycka, Komorowski, Krasnowolski, Laskownicka, Sławiński, *Kraków. Studium historyczno-urbanistyczne. Etap I, okres przedlokacyjny, lokacje i okres polokacyjny do schyłku panowania Kazimierza Wielkiego*, t. 1, mps, PKZ „Arkona", Kraków 1994, s. 246-247; badania Komorowskiego i Sławińskiego).

[13] Wzmianki z lat 1426 i 1432 przytacza S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu wieków, ich nazwy i zmiany postaci*, „Biblioteka Krakowska", t. 63-64, Kraków 1926, s. 46, 127.

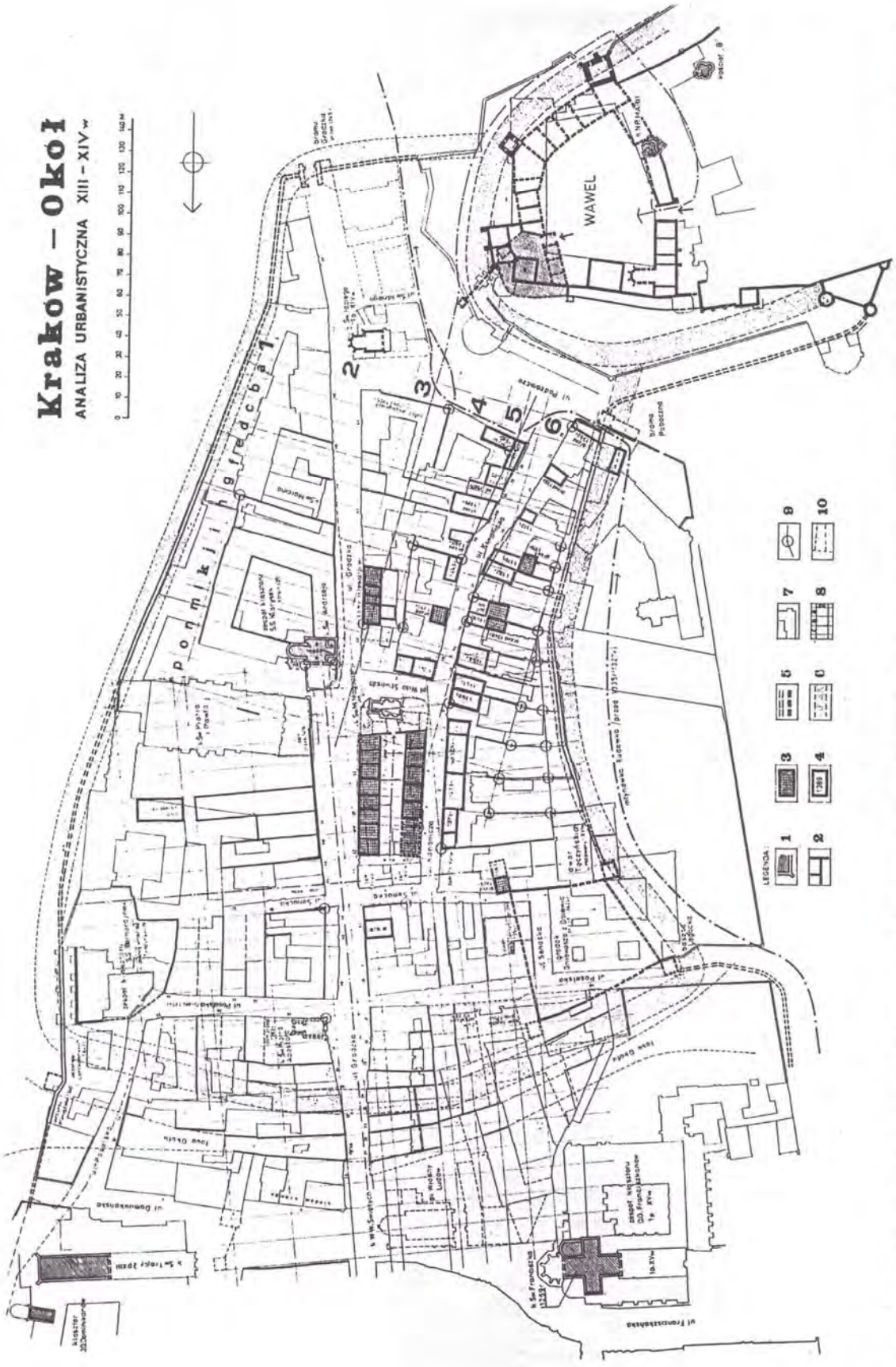

Ryc. 4. Analiza układów urbanistycznych Okołu wg W. Niewaldy: 1 – budowle sprzed XIV w.; 2 – zachowane elementy (budowle, mury, podziały własnościowe, pierzeje ulic) związane z dawnymi układami urbanistycznymi Okołu; 3 – najwcześniejsza zabudowa murowana w rejonie ul. Kanoniczej; 4 – stwierdzona archiwalnie data budowy lub najstarsza wzmianka archiwalna; 5 – linie murów obronnych (wg przekazów źródłowych i hipotetyczne); 6 – przybliżony przebieg wału Okołu wg K. Radwańskiego; 7 – obrysy współczesnej zabudowy; 8 – linie siatki najstarszego układu urbanistycznego Okołu (pasy podłużne oznaczone 1-6, poprzeczne a-r); 9 – charakterystyczne punkty załamań linii granicznych; 10 – nie istniejące elementy układu urbanistycznego wg przekazów kartograficznych i badań terenowych

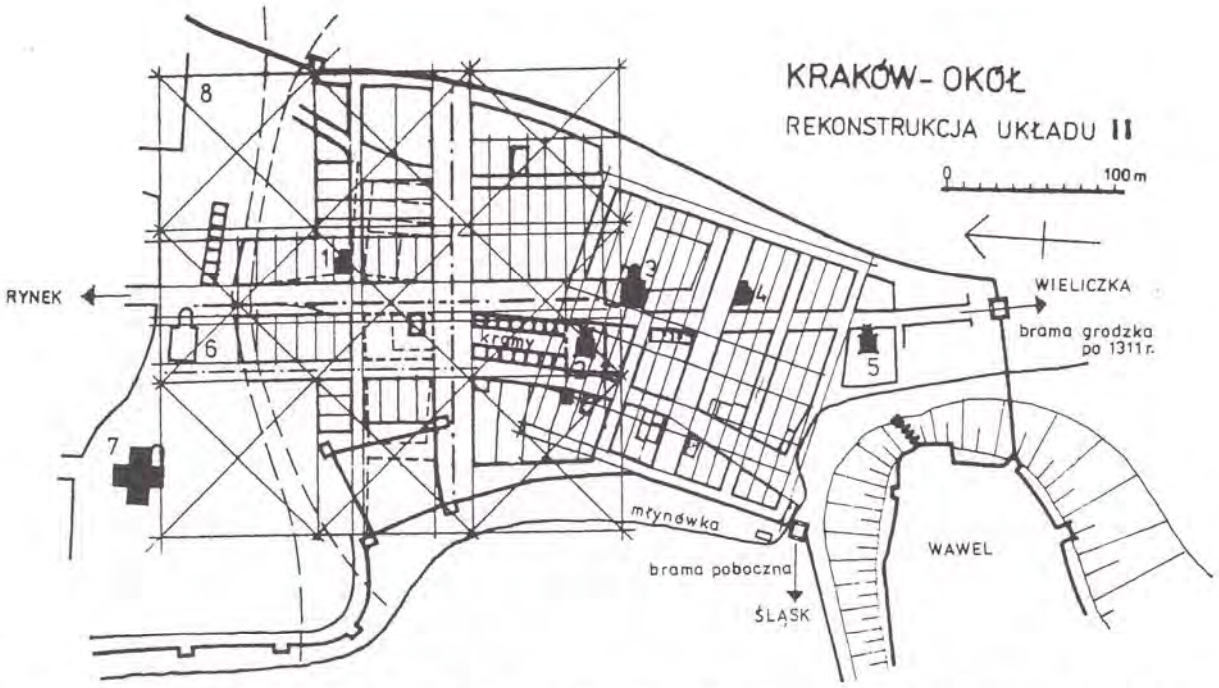

Ryc. 5. Rekonstrukcja układu urbanistycznego *Nova Civits in Okol* wg W. Niewaldy; liczbami oznaczono kościoły, liniami przerywanymi splantowaną fosę

Ryc. 6. Rekonstrukcja pierwotnego układu urbanistycznego Okołu wg W. Niewaldy; liczbami oznaczono kościoły

W. Niewaldę[14] (ryc. 5). Z problemem tym wiąże się zagadnienie datowania (XIII w. ?) i funkcji wcześniejszego chronologicznie, najstarszego układu urbanistycznego Okołu (ryc. 4, 6); dawne sugestie Niewaldy i niżej podpisanego, jakobyśmy mogli mieć tu do czynienia z układem urbanistycznym Krakowa pierwszej lokacji[15], zostały zakwestionowane przez historyków (J. Wyrozumski) wskazujących w tym wypadku – w oparciu o interpretacje przekazów pisanych – na rejon kościoła św. Trójcy[16], gdzie jednak tak wyraźne ślady wczesnej regulacji przestrzennej

[14] W. Niewalda, B. Krasnowolski, *Układy urbanistyczne krakowskiego Okołu - próba rekonstrukcji*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury", t. 15, 1981, rys. 2, 13; M. Bicz-Suknarowska, W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa ulicy Kanoniczej na tle średniowiecznego Okołu*, [w:] *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. 1, Warszawa 1996.

[15] Niewalda, Krasnowolski, *op. cit.*, rys. 2, 12.

[16] Wyrozumski, *Kraków...*, s. 147-160.

Ryc. 7. Rekonstrukcja lokacyjnego układu urbanistycznego Bochni: A – teoretyczne granice układu szachownicowego; B – osie układu szachownicowego; C – zasadnicze linie siatki układu szachownicowego; D – przedłużenia linii siatki (w obrębie przedmieścia); E, F, G – mur obronny: fragment potwierdzony archeologicznie, przebieg czytelny w podziałach własnościowych, przebieg zatarty; H – sytuacja bram miejskich; I – place i ulice; J, K – działki siedliskowe w obrębie układu szachownicowego: zabudowa i zaplecza; L – teren kościoła parafialnego z cmentarzem; M – zabudowa plebańska; N – domniemany teren zamku żupnego; O – działki zajęte wtórnie przez zespół klasztoru dominikanów; P, Q, R – korekty siatki układu szachownicowego związane z przebiegiem muru obronnego, z przesunięciami bloków zabudowy i cmentarza, z rozmierzeniem przedmieścia; S, T – przebieg wału: potwierdzony ukształtowaniem terenu i zatarty; U – skarpa; V – ulice i place na przedmieściu; W, X – działki siedliskowe na przedmieściu: zabudowa i zaplecza; Y, Z, Ż – szpital górniczy: granice teoretyczne i rzeczywiste (wtórnie zniekształcone ?), przybliżony teren szpitala. Opr. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, rys. M. Gargas

nie zostały uchwycone. Zagadnienie układu urbanistycznego pierwszej lokacji wciąż pozostaje otwarte.

O ile rozplanowane centrum osadniczego Krakowa Wielkiej Lokacji nie znalazło bezpośrednich naśladownictw, o tyle rozmierzenie uposażenia rolnego stało się wzorem wręcz modelowym. Jak wynika z analiz Z. Beiersdorfa[17] – łany miejskie[18], usytuowane na dogodnych terenach po północnej stronie miasta, o granicach czytelnych jeszcze do dziś w przebiegu niektórych ulic, wytyczone zostały prostopadle do linii granicznej, której relikty też zachowały się w dzisiejszej sieci ulicznej.

Do wczesnych – w skali małopolskiej – rozwiązań lokacyjnych należą plany urbanistyczne miast salinarnych Bochni (1253) i Wieliczki (1290), gdzie lokacje były konsekwencją rozpoczęcia eksploatacji soli kamiennej. W obu tych planach (ryc. 7, 8) mamy do czynienia z kompozycjami urbanistycznymi tworzonymi „od ogółu do szczegółu", gdzie podstawowe wymiary dadzą się określić w sznurach. Przy istotnych

[17] Z. Beiersdorf, *Kleparz, studium historyczno-urbanistyczne*, mps, PKZ Kraków 1979 (archiwum Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Krakowie).

[18] Rolne uposażenie lokacyjnych miast i wsi małopolskich wytyczane było w łanach frankońskich (o strukturze łana frankońskiego por. m.in. H. Loesch, *Die frankische Hufe*, „Zeitschrift Vereins für Geschichte Schlesiens", t. 62, 1927).

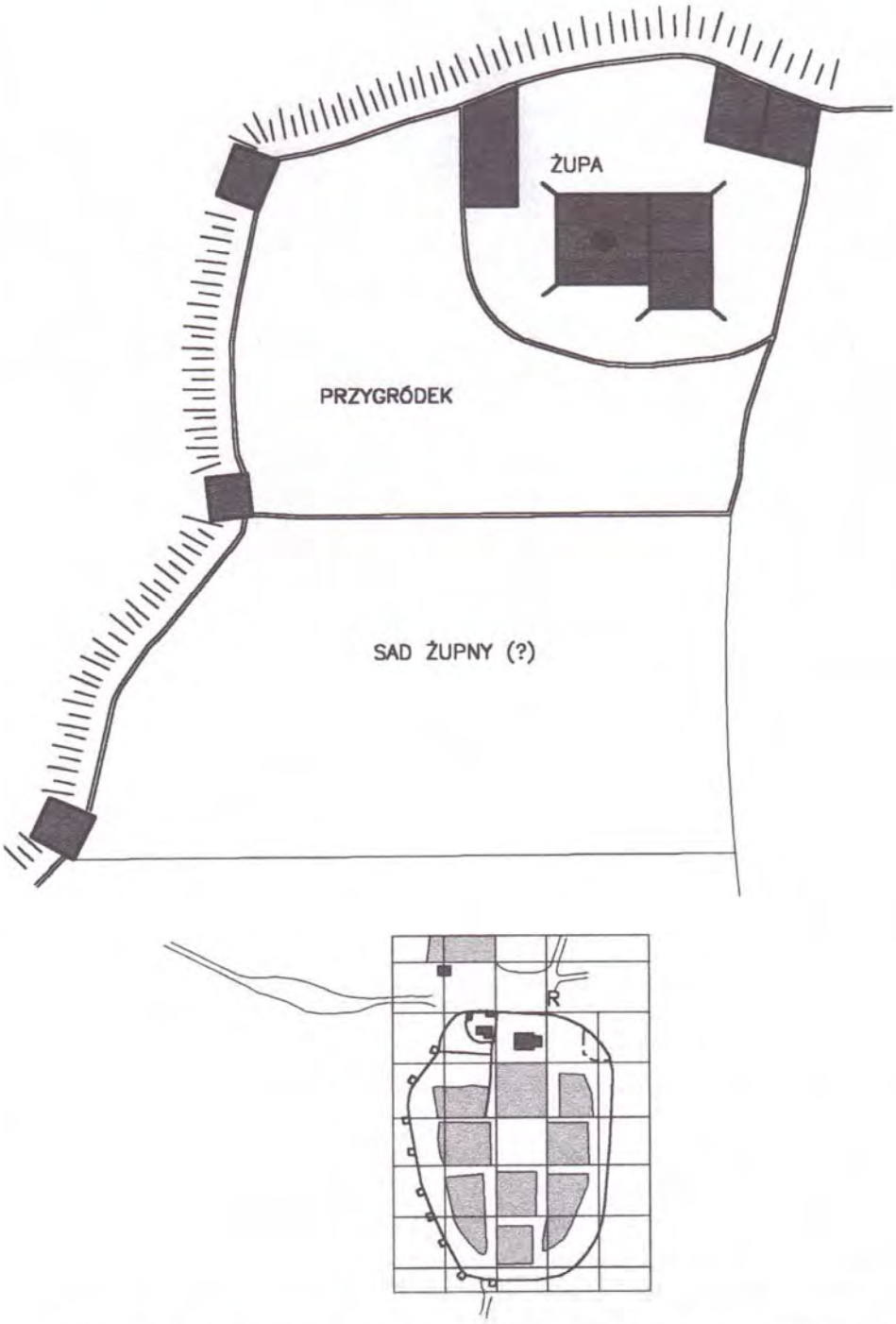

Ryc. 8. Zamek żupny w układzie urbanistycznym Wieliczki w poł. XIV w.: u góry zespół zamku, u dołu lokacyjny plan urbanistyczny Wieliczki; zaznaczono siatkę modularną, linię obronną, zespół zamku, kościół parafialny, bloki zabudowy, przedmieście (plac, sytuacja zabudowy, kościół szpitalny, R – szyb „Regis"). Opr. autor, rys. M. Gargas

różnicach (w Wieliczce niektóre bloki zabudowy mają konstrukcję zbliżoną do krakowskiej, w Bochni są prostsze i obejmują pojedyncze pasma działek) między oboma miastami zachodzą charakterystyczne zbieżności. Oba w XIV w. otoczone zostały murowanymi fortyfikacjami, z którymi „sprzężono" zamki żupne, przy czym w Wieliczce relacja zamek-fortyfikacje miejskie jest czytelna do dzisiaj (ryc. 8), w Bochni można się jej tylko domyślać. W obu wypadkach mamy do czynienia z rzadką (chociaż nie wyjątkową; *vide* lokowany w 1292 r. Nowy Sącz oraz analogie na Śląsku) sytuacją kościoła parafialnego, oddzielonego od rynku blokiem zabudowy.

Nie można wykluczyć (chociaż nie można też wykazać z pewnością), że układy urbanistyczne Bochni i Wieliczki zostały ukształtowane w dwóch

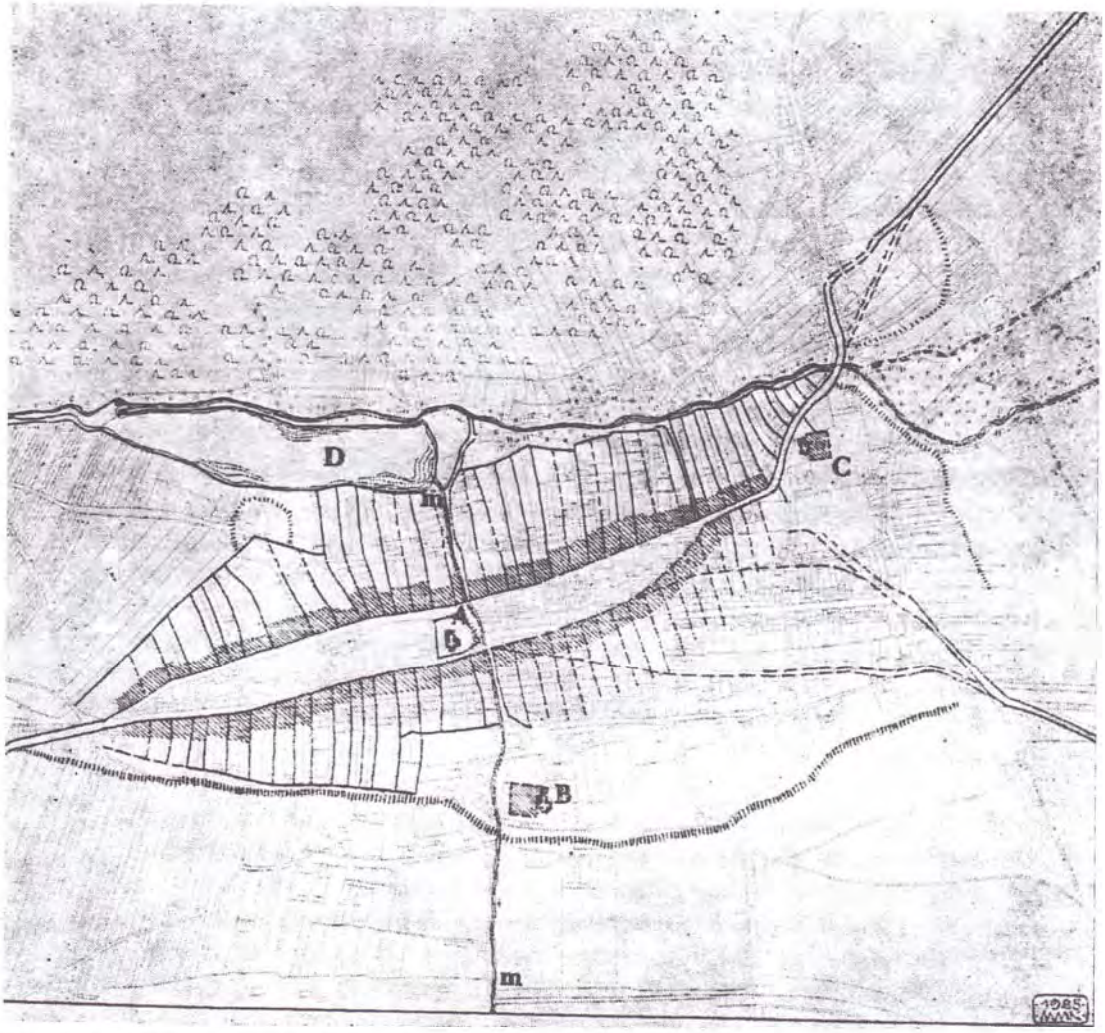

Ryc. 9. Stary Sącz. Rekonstrukcja układu urbanistycznego pierwszej lokacji (1268-1273): A – kościół parafialny; B – zespół klasztoru klarysek; C – zespół klasztoru franciszkanów; D – staw, m-m – młynówka. Opr. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, rys. M. M. Kornecki

fazach. W pierwszej, będącej wynikiem lokacji z XIII wieku, centrum stanowiłby wydłużony plac, w obrębie którego znajdował się kościół. W drugiej – którą w Wieliczce wolno by było łączyć z przeniesieniem miasta na prawo magdeburskie przez Kazimierza Wielkiego – układ placowy (przypominający m.in. rozwiązania śląskie) zostałby adaptowany jako szachownicowy przez wydzielenie kwadratowego rynku. O ile w obu wspomnianych miastach taka chronologia rozwoju urbanistycznego budzi wątpliwości, o tyle bez wątpienia tak właśnie należy interpretować rozwój urbanistyczny Starego Sącza[19]. Pierwsza lokacja, dokonana między 1268 a 1273 r. za sprawą księżnej Kingi, przyniosłaby wytyczenie układu o cechach znajdujących liczne analogie w państwie węgierskim, z wydłużonym placem, pośrodku którego stanął kościół parafialny (ryc. 9). Etap drugi, wynikający z lokacji miasta na prawie magdeburskim w latach 1357-1358, przyniósł wytyczenie szachownicowego układu z prostokątnym rynkiem, od którego kościół parafialny został „odsunięty" blokami zabudowy (ryc. 10). Ów węgierski model – wynikający z sytuacji politycznej Ziemi Sądeckiej za życia księżnej Kingi – nie znalazł już później w Polsce naśladownictw.

W oparciu o wzory czeskie z 2. poł. XIII w. ukształtowany został plan Nowego Sącza, lokowanego w 1292 r. przez Wacława II[20]. Charakterystycznymi zjawiskami stało się tam wprowadzenie prostokątnego (a nie kwadratowego) rynku, odsunięcie kościoła parafialnego od rynku, zróżnicowanie wymiarów działek. Stosunkowo znaczny areał rolny (100 łanów frankońskich) zagospodarowano poprzez osadzanie wsi miejskich.

[19] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Stary Sącz, zarys historii rozwoju przestrzennego*, Kraków 1985, s. 22-50, il. 2, 8.

[20] Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny*, [w:] F. Kiryk [red.], *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, Warszawa – Kraków 1992, s. 99-114.

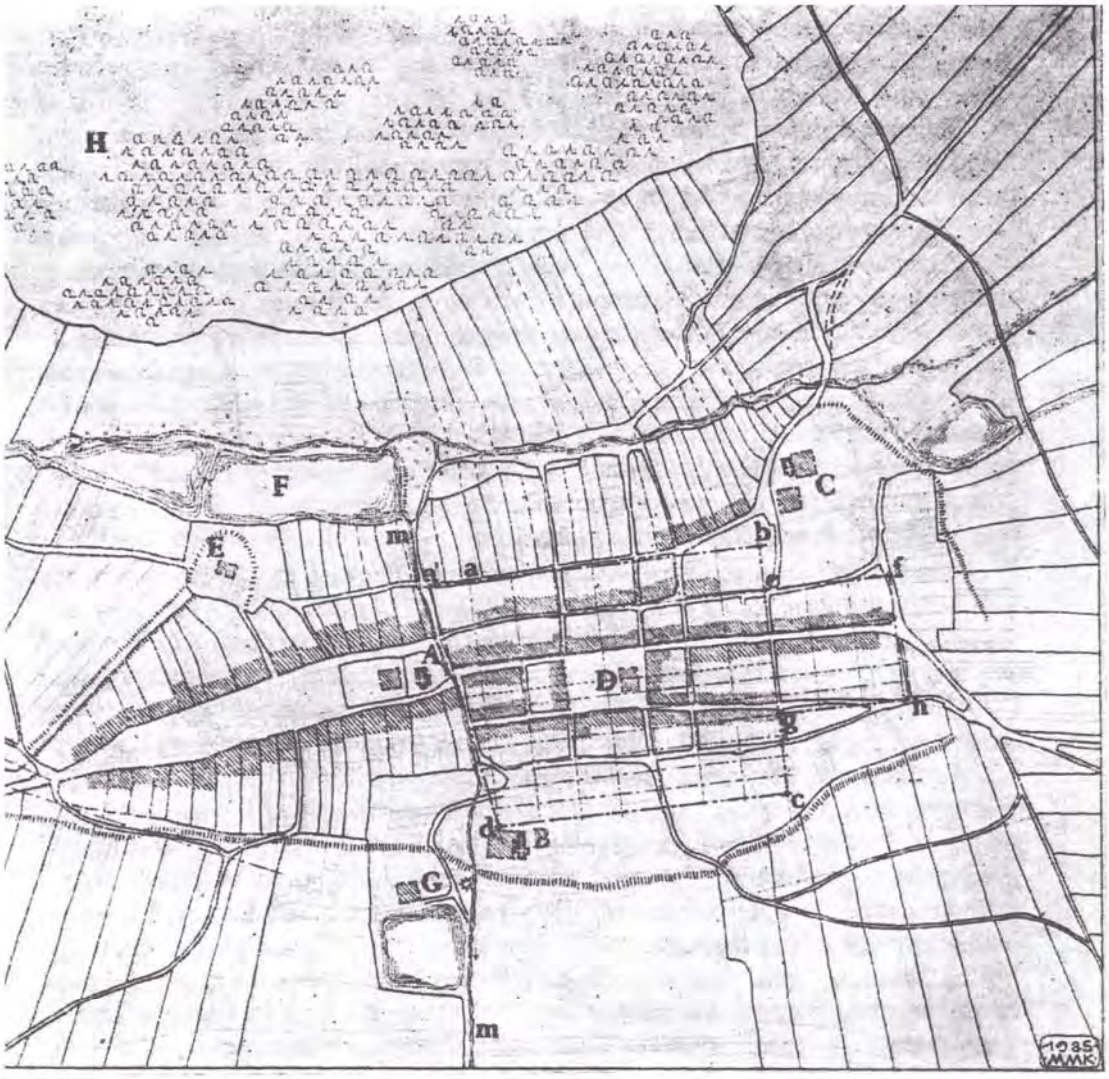

Ryc. 10. Stary Sącz, rekonstrukcja układu urbanistycznego lokacji kazimierzowskiej. Zaznaczona siatka modularna układu szachownicowego miasta (a', a-b-c-d) i przedmieścia (e-f-g-h); relikty dawnego placu oddzielone od układu szachownicowego młynówką (m-m): A – kościół parafialny; B – zespół klasztoru klarysek; C – zespół klasztoru franciszkanów; D – rynek; E – domniemane wójtostwo; F – staw; G – folwark klarysek z młynem i stawem; H – Góra Miejska. Opr. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski, rys. M. M. Kornecki

Plan Nowego Sącza, z uwagi na znaczną skalę założenia i stopień komplikacji, nie mógł odegrać większej roli jako wzór dla późniejszych realizacji małopolskich. Pewną zależność od niego widzimy w późniejszym o 43 lata planie krakowskiego Kazimierza, a także we wspomnianym planie Starego Sącza z lat 1357-1358.

Powstanie satelitarnych miast przy Krakowie – Kazimierza i Kleparza – rozpatrywać należy jako końcowy etap kształtowania średniowiecznego, krakowskiego zespołu miejskiego; lokacje te w żadnym wypadku – jak się niekiedy utrzymuje – nie były pomyślane jako konkurencja dla stolicy; wręcz przeciwnie, nowe miasta podkreśliły jej dominację[21]. Plan urbanistyczny krakowskiego Kazimierza[22], lokowanego w 1335 r. przez króla, który nowemu miastu nadał swe imię, należy do najdoskonalszych osiągnięć małopolskiej urbanistyki; mimo złego stanu zachowania jest też – dzięki kompleksowym badaniom – dobrze udokumentowany (ryc. 11, 12). Charakterystyczne cechy to: wymierność wszystkich elementów rozplanowania (w sznurach, prętach, stopach), prostokątny rynek o proporcjach (jak w Nowym Sączu) 4:3 sznura, obecność pomocniczego placu (Rynek Bydlęcy zwany później Psim), integralny związek planu lokacyjnego z sytuacją monumentalnych kościołów (parafialnego i klasztornego Augustianów), złożona i zróżnicowana struktura bloków, zróżnicowanie ulic

[21] J. Dąbrowski, *Czy Kazimierz i Kleparz założono jako miasta konkurencyjne dla Krakowa*, [w:] *Księga pamiątkowa. Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu*, Warszawa 1960.

[22] B. Krasnowolski, *Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w wieku XIV*, „Rocznik Krakowski", t. 54, 1988.

Ryc. 11. Kazimierz. Analiza lokacyjnego układu urbanistycznego. Zaznaczone linie siatki modularnej i ich korekty (linie przerywane), zachowane (lub ujawnione w toku badań terenowych) budowle gotyckie (kościoły, kamienice, przedproża kamienic przyrynkowych), mur obronny z bramami; liniami pogrubionymi zaznaczono zachowane lub udokumentowane elementy związane z lokacyjnym rozplanowaniem (pierzeje ulic i placów, podziały własnościowe). Opr. autora, rys. W. Niewalda

Ryc. 12. Kazimierz – „ideowy" plan lokacyjny. Rys i opr. autora

na kilka klas (najwęższe, miedzuchowe, znajdują odpowiednik w Nowm Sączu; zapewne związane były z kanalizacją). Wtórne (1340) poszerzenie centrum osadniczego przez wchłonięcie lokacyjnego układu wiejskiego Bawołu (z lat 70. XIII w.) przyniosło miastu jeszcze jeden plac, adaptowany z wiejskiego „nawsia"; może już w XIV w. stał się on centrum dzielnicy żydowskiej.

W sposób bardzo charakterystyczny rozwiązano w lokacyjnym planie Kazimierza problemy przedmieść, ogrodów, uposażenia rolnego (ryc. 13). Podobnie jak w wielu innych miastach (por. np. Myślenice) – na przedmieście adaptowano jedną z przedlokacyjnych osad (Stradom). Po zewnętrznej stronie muru obronnego zlokalizowano działki ogrodowe; już w XIV w. stały się one, podobnie jak w innych miastach (por. Bochnia), zalążkiem kolejnego przedmieścia (Podbrzezie). Uzyskanie odpowiedniego areału rolnego było w gęsto zasiedlonej Małopolsce poważnym problemem. Zrazu (1340) ograniczono się do ról Bawołu, by w następnych latach pozyskać wsie miejskie.

Charakterystycznym zjawiskiem dla większości kazimierzowskich lokacji miejskich były miasta o niewielkich centrach osadniczych (zazwyczaj 30 sznurów kwadratowych wobec około 60 w Bochni czy około 135 – nie licząc Bawołu – w Kazimierzu). Typowy model – to prostokątny lub kwadratowy rynek i bloki o pojedynczych pasmach działek: cztery przy pierzejach rynkowych i trzy w narożnikach układu; czwarty narożnik zajmuje kościół parafialny.

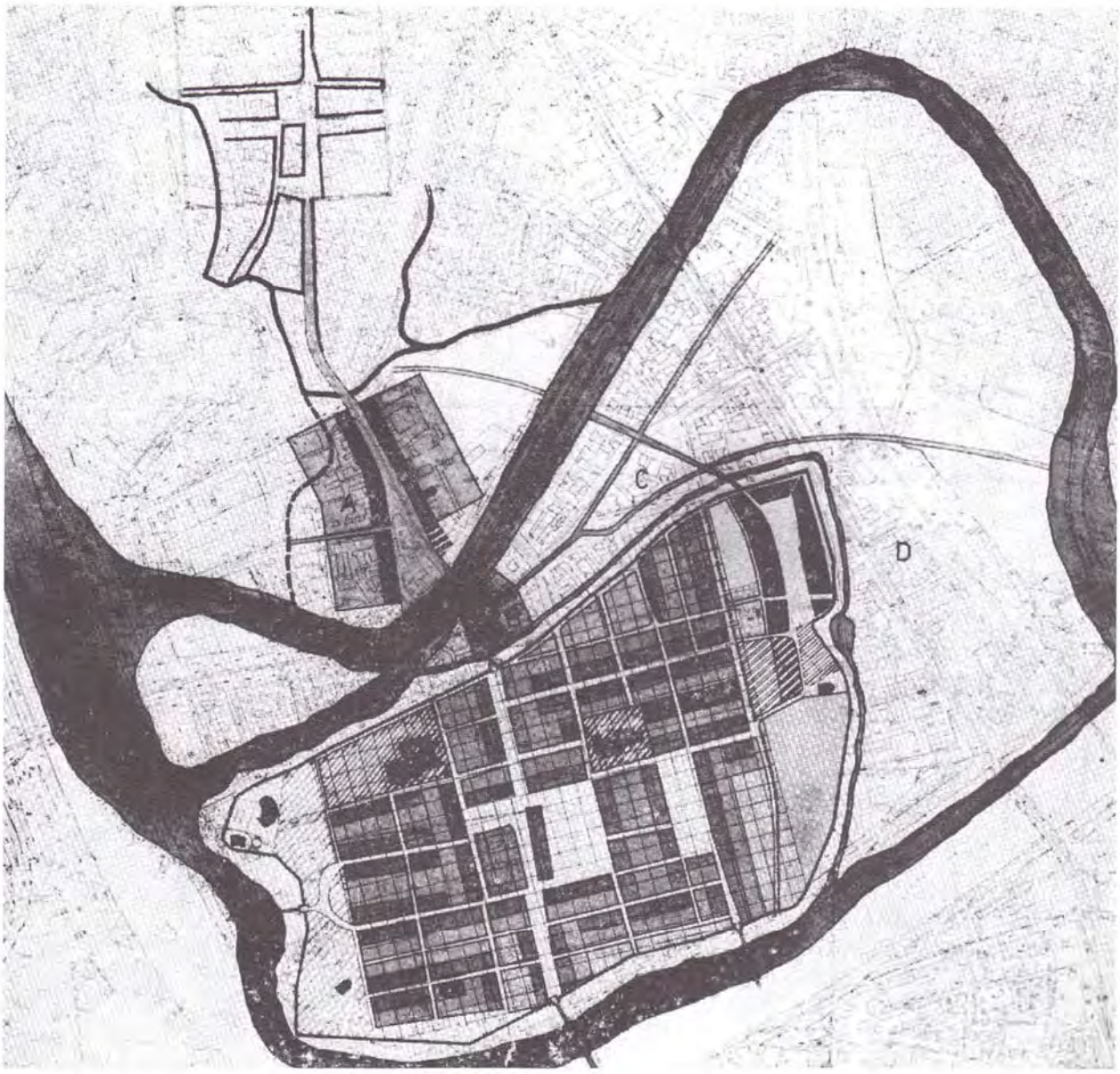

Ryc. 13. Lokacyjny Kazimierz z przedmieściami (A, B, C) i areałem rolnym (D). Opr. autora, rys. P. Górkiewicz

Znormalizowane szerokości działek i ulic często nie pozwalały na bezpośrednie wiązanie ulic z narożnikami rynku; powszechnym zjawiskiem było „mijanie się" narożników i ulic o charakterze miedzuchowym. Rozbieżność między owalnym na ogół zarysem linii obronnej (z reguły stanowić ją musiały parkany) a prostokątem układu wpływała – wraz z warunkami terenowymi – na odkształcenia na krańcach układów urbanistycznych, co niekiedy próbowano – często błędnie – tłumaczyć adaptacją starszych układów osadniczych. Stosunkowo rzadko linię obronną dostosowywano do geometrycznego narysu miasta; idealnym wręcz przykładem wśród miast średniej wielkości jest tu lokowany w 1299 r. górniczy Olkusz, gdzie ponadto (jak wcześniej w Krakowie a później w krakowskim Nowym Mieście na Okole) wystąpił rzadki motyw akcentowania osi podłużnej i poprzecznej. Regułą wydaje się lokalizowanie centrów osadniczych na surowym korzeniu. Przy lokacjach miast na obszarach wcześniej zakładanych wsi – wybierano pod centrum osadnicze bądź tereny ról (np. centrum Nowego Sącza znalazło się w obrębie ról wsi Kamienica, które zachowały swój kierunek rozłogu), bądź adaptowano fragment „nawsia" (Myślenice, Wojnicz). Pozostałości owych wsi (i innych osad przedlokacyjnych) stawały się przedmieściami (ryc. 14). W zasadzie nie było wyraźnego związku między wielkością centrum osadniczego a areałem rolnym. Na ten ostatni miała często wpływ gęstość osadnictwa: w słabiej zaludnionych terenach podgórskich sięgał 100-200 łanów frankońskich, w ludniejszych okolicach często nie przekraczał kilkudziesięciu łanów.

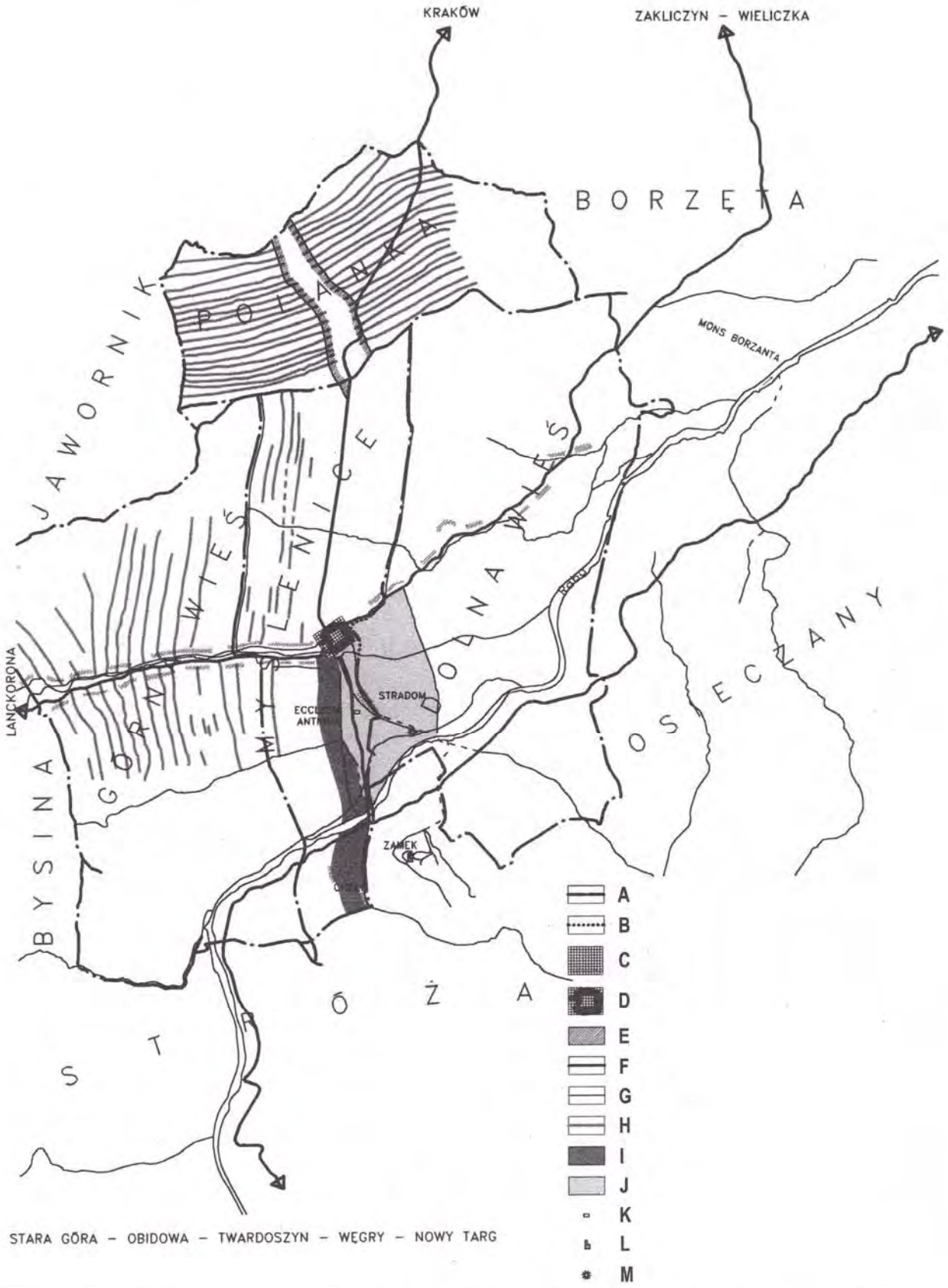

Ryc. 14. Lokacyjny układ Myślenic wraz z Dolną i Górną wsią oraz wójtowską Polanką – wynik jednorodnej regulacji przestrzennej. A – granice miejscowości (przebieg potwierdzony przez archiwalne plany); B – odcinki granic miejscowości – przebieg hipotetyczny; C – siatka modularna centrum osadniczego Myślenic; D – centrum osadnicze Myślenic; E – rejony zabudowy wsi i przedmieść; F – trakty tranzytowe; G – drogi lokalne; H – zachowane podziały ról pól związane z rozłogiem łanowo-leśnym; I – uposażenie plebańskie; J – uposażenie wójta; K – kościoły; L – zamek; M – młyn. Opr. autora, rys. M. Gargas

Wytyczane aż po granice łany leśne przeznaczone były do sukcesywnego karczowania; ich podziały zachowały się często nawet na terenach leśnych, które może nigdy nie zostały wykarczowane. W miarę możliwości terenowych łan kształtowano jako wydłużony prostokąt 24 × 540 prętów[23], stosując też inne mnożniki dające tę samą powierzchnię. Dążono, aby powierzchnia lokowanego miasta lub wsi dała się określić w wymiernej liczbie łanów frankońskich.

Reasumując, należy stwierdzić:

1. Jedynie w Krakowie można prześledzić następstwo wielu średniowiecznych faz, operujących geometrycznymi, modularnymi zasadami rozmierzenia (domniemany układ pierwszej lokacji, układ Wielkiej Lokacji, jego trójetapowe poszerzanie, Nowe Miasto na Okole, miasta satelitarne).

2. Plan Krakowa Wielkiej Lokacji i zasady jego budowy, mające punkt wyjścia w wielkości działki, nie zostały powtórzone.

3. Niezależnie od skali miasta, jego program, obejmujący centrum osadnicze, przedmieścia, role, pastwiska, ogrody, lasy, uposażenie wójtowskie, realizowany i rozmierzany był w całości; zaskakuje konsekwentne stosowanie określonej miary począwszy od elementów najogólniejszych po szczegóły; dobrym przykładem jest Lanckorona, gdzie według tych samych miar wytyczono nie tylko wszystkie elementy centrum osadniczego i role, lecz także rzuty kościoła i zamku (ryc. 15).

4. Systemy miar były zróżnicowane; wydaje się, że najpowszechniej stosowano miary chełmińskie (reńskie; stopa ok. 0,314 cm) i operujące stopą wartości ok. 0,30 m; rzadsze były miary wywodzące się z krakowskiego systemu „kuryjnego" (stopa 0,293 m).

5. Ukształtowanie terenu (rzadziej adaptacje starszych elementów) zmuszało do stosowania więcej niż jednej siatki modularnej, niekiedy do „skręcania" linii siatki (ryc. 2, 11, 16).

6. Najpowszechniejsze były najprostsze rozwiązania układów osadniczych, ograniczonych do czworobocznego rynku oraz ośmiu czworobocznych bloków: czterech przy pierzejach rynkowych i czterech narożnych, z których jeden zajęty był przez kościół parafialny wraz z cmentarzem (o ile usytuowanie kościoła nie było starsze, niż układ lokacyjny). W tych nieskomplikowanych strukturach urbanistycznych najprostszą konstrukcję miały też bloki zabudowy złożone z reguły z jednego pasma działek, orientowanych do rynku lub tranzytowej ulicy.

7. Poza planem Krakowa centrum osadnicze wytyczane było „od ogółu do szczegółu", to znaczy, że poszczególne elementy rozplanowania dadzą się wpisać w modularną siatkę sznurową. Zawsze jednak istotną rolę w konstrukcji całości odgrywały jej najdrobniejsze „cegiełki" w postaci działek siedliskowych, co powodowało bardzo często „mijanie się" wylotów ulic (zwłaszcza „miedzuchowych", rzadziej tranzytowych) z narożnikami rynku.

8. Rynek nie zawsze był kwadratem; częste były rynki prostokątne, o długościach boków dających się wyrazić w prostych stosunkach liczbowych (np 3:2 w Olkuszu, 4:3 w Nowym Sączu i krakowskim Kazimierzu, 5:4 w Czchowie). Blok śródrynkowy przeznaczony był pod zabudowę użyteczności publicznej. Poza Krakowem nie wiemy wiele o jej pierwotnym wyglądzie, a nawet sytuacji. Można przyjąć, że w miastach lokowanych w XIV wieku w obrębie rynku, poza kramami, znajdował się ratusz. Wczesną obceność ratusza krakowskiego w jego dzisiejszym miejscu potwierdzają najstarsze zachowane przekazy pisane (z pocz. XIV w.) i badania architektoniczne[24], obecność kramów z 2. poł. XIII względnie XIII/XIV wieku w miejscu Sukiennic – badania archeologiczne i architektoniczne[25]. Interesujące światło na strukturę kramów z 1. poł. XIV w. rzuciły badania W. Niewaldy na terenie krakowskiego Okołu, gdzie takie założenie ujawniono w murach późniejszego Collegium Iuridicum i przyległych domach[26].

9. Typową sytuacją kościoła parafialnego z cmentarzem w małopolskim mieście lokacyjnym był blok przy jednym z narożników rynku (niekiedy odsunięty od rynku narożnik układu; np. Ciężkowice, Lanckorona). Odmienna sytuacja wynikała albo z odmiennej konstrukcji planu urbanistycznego (Nowy Sącz, Myślenice) lub ze starszeństwa świątyni względem planu lokacyjnego (krakowski kościół Mariacki, kleparski kościół św. Floriana, starosądecki kościół św. Elżbiety – związany z lokacją księżnej Kingi a nie – jak szachownicowy układ urbanistyczny – z kazimierzowską, dawny grodowy kościół w Wojniczu, kościół w Sławkowie). Drugi – poza parafialnym – kościół pojawiał się w obrębie lokacyjnego centrum osadniczego stosunkowo rzadko. Był to z reguły kościół

[23] Por. Loesch, *op.cit.*

[24] W. Komorowski, *Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany dwór Artusa w Krakowie*, „Rocznik Krakowski", t. 64, 1998.

[25] A. Sudacka, *Sukiennice w Krakowie, dokumentacja historyczna*, mps, t. 1, PKZ Kraków 1982, s. 62 i nast., archiwum Biura Dokumentacji Zabytków w Krakowie.

[26] Niewalda, Krasnowolski, *op.cit.*, rys. 4.

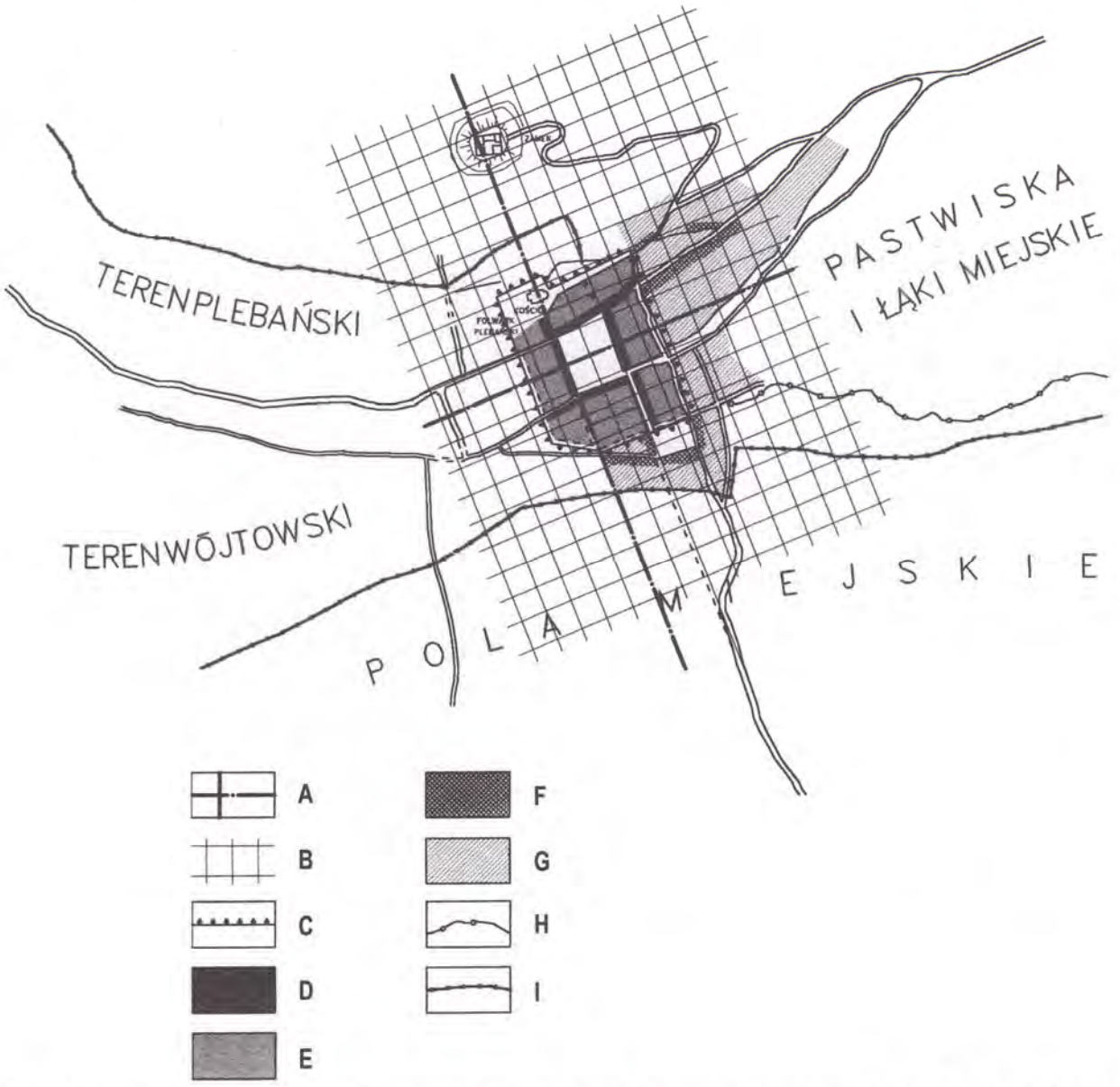

Ryc. 15. Rekonstrukcja lokacyjnego układu urbanistycznego Lanckorony. Rozmierzenie modularne: A – osie; B – siatka. Centrum osadnicze: C – granica; D – sytuacja zabudowy; E – działki siedliskowe. Przedmieścia: F – sytuacja zabudowy; G – działki siedliskowe. Obrzeża i kompleksy rolne: H – potok; I – granice własnościowe. Opr. autora, rys. M. Gargas

klasztorny, np. augustiański w krakowskim Kazimierzu, franciszkański w Nowym Sączu (w tym ostatnim przypadku obecność kościoła klasztornego związana była zapewne z koncepcją polityczną – zmiany sytuacji Sącza wraz z jego klasztorami klarysek i franciszkanów). Ważnym elementem programu miasta był kościół szpitalny, położony – ze względów sanitarnych – poza miastem, w obrębie jednego z przedmieść. Do typowych przykładów zaliczyć można pozostawienie zespołu szpitalnego św. Ducha poza granicami centrum osadniczego Krakowa Wielkiej Lokacji, a także kazimierzowskie fundacje kościołów i szpitali na przedmieściach krakowskiego Kazimierza (Stradom) oraz górniczych miast Wieliczki i Bochni.

10. Ważnym elementem programu lokacyjnego miasta była siedziba wójtowska. W Krakowie jedna z nich została usytuowana poza miastem, stycznie do jego obwodu[27] i wydzielona fosą[28], druga zaś zajęła ćwiartkę bloku zabudowy w obrębie lokacyjnego układu[29]. Poza miastem zlokalizować też można siedziby wójtowskie m.in. w Bochni[30] i Wieliczce (na Turówce).

[27] Por. S. Świszczowski, *Gródek i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, „Rocznik Krakowski", t. 32, 1950.

[28] K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, Kraków 1975, s. 203; B. Książek, S. Sławiński, *Kraków, blok nr 22, studium historyczno-urbanistyczne*, mps, Miejskie Biuro Projektów, 1982.

[29] Liniecki, *op.cit.*

[30] Tutaj domniemany gródek wójtowski zakłócił regularne rozplanowanie „józefińkiej" kolonii z końca XVIII w.

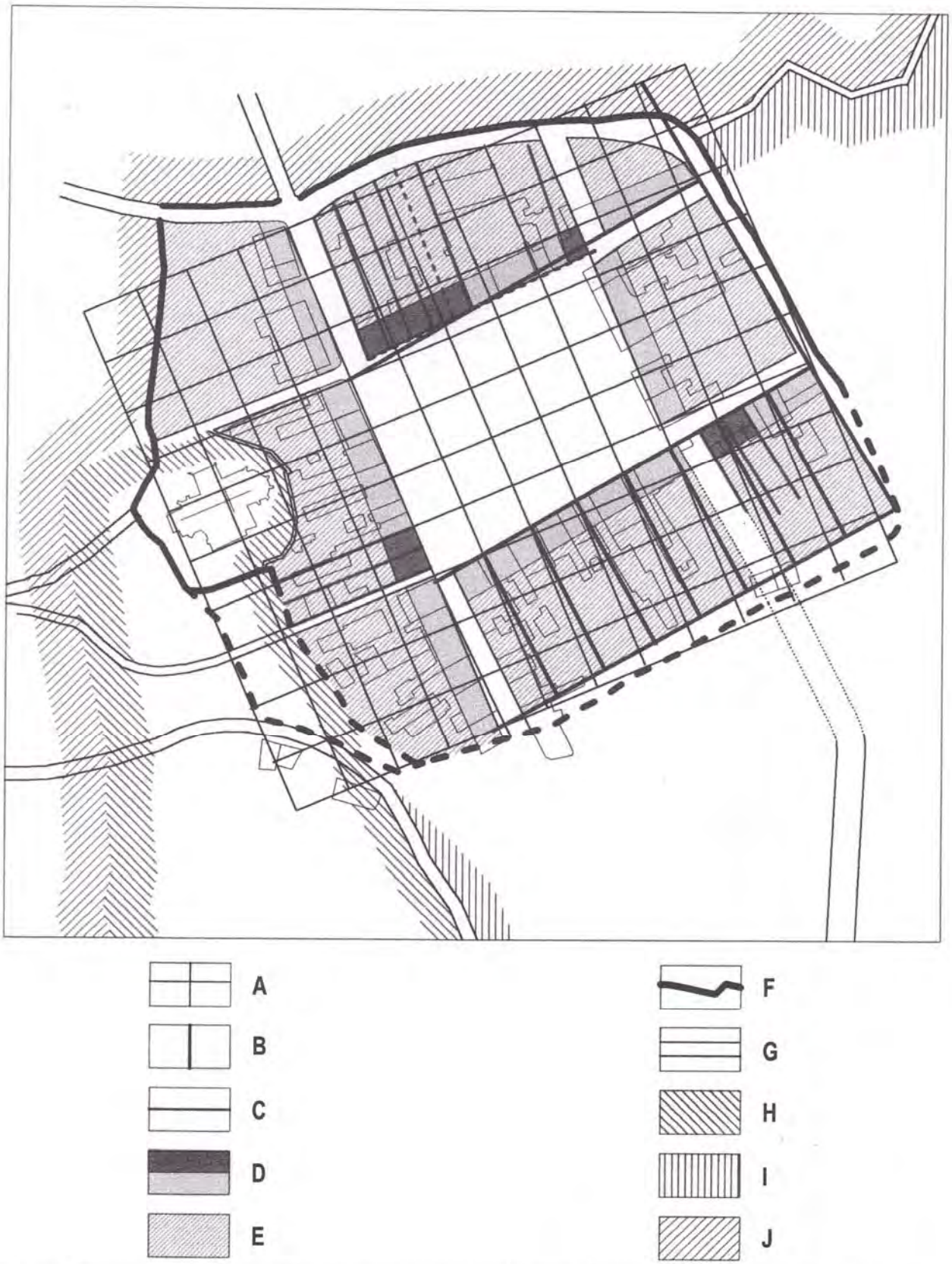

Ryc. 16. Rekonstrukcja lokacyjnego układu urbanistycznego centrum Myślenic. Przykład „skręcenia" linii siatki. A – siatka modularna; B – korekty siatki modularnej; C – zachowane lub czytelne podziały modularnych działek siedliskowych; D – sytuacja zabudowy (ciemniejszymi plamami zaznaczona zabudowa związana z zachowanymi działkami modularnymi); E – działki siedliskowe; F – granica centrum osadniczego (linia przerywana: przebieg hipotetyczny – warianty); G – drogi; H – granica uposażenia plebańskiego; I – granica uposażenia wójtowskiego; J – granica ról miejskich. Opr. autora, rys. M. Gargas

11. Różnorodnie przedstawiały się relacje pomiędzy miastem i jego obwodem obronnym a zamkiem. W Krakowie powiązanie miasta z Wawelem w jednolity system obronny (przez włączenie Okołu) nastąpiło zapewne u schyłku rządów Władysława Łokietka i mogło być formą represji po buncie wójta Alberta, gdy władca anulował przywilej z 1306 r., zawierający m.in. obietnicę, że miasto i zamek nie będą połączone[31]. W salinarnej Wieliczce zamek żupny był od lokacji miasta (1290) ważnym elementem założenia urbanistycznego, zaś za Kazimierza Wielkiego został powiązany z miejskim systemem obronnym[32]. Podobna była relacja między zamkiem a miastem, m.in. w Dobczycach i Nowym Sączu; w Żywcu lokacyjny układ miasta jest styczny do zamku właścicieli[33]. Niekiedy warunki terenowe zmuszały, by usytuowany na szczycie wzgórza zamek był odsunięty od miasta, nawet wówczas, gdy jego budowa była jednoczesna z lokacją (przykładem może być Lanckorona).

Na zakończenie podkreślić trzeba, że małopolskie (podobnie jak śląskie) lokacyjne układy osadnicze są ewenementem w skali europejskiej; idea średniowiecznego miasta (podobnie zresztą, jak średniowiecznej wsi) była tu bowiem realizowana w stopniu niemal doskonałym, co wynikało prawie z zupełnego braku wcześniejszych, trwałych elementów, z którymi twórcy planu musieliby się liczyć.

ZUR ERFORSCHUNG DES STÄDTEBAUS IN KRAKAU UND KLEINPOLEN

Zusammenfassung

Studien zur Urbanisierung und deutschrechtlichen Lokation in Kleinpolen konzentrieren sich meist auf wirtschaftliche, politische und soziale Fragen. Sie schenken der Stadttopographie und -planung wenig Aufmerksamkeit (H. Samsonowicz). Unser Beitrag stützt sich auf weitgehend unveröffentlichte Untersuchungen, die seit 25 Jahren unter Beteiligung des Verfassers an der Abteilung für wissenschaftlich-historische Dokumentation des PKZ in Krakau durchgeführt wurden. Es ist der Versuch, anhand der Stadtgrundrisse im historischen Krakauer Land die zugrundeliegenden Musterprogramme und -lösungen zu ermitteln.

Zur hypothetischen Rekonstruktion der ursprünglichen Strukturen ist es unerläßlich, alle Quellen umfassend auszuwerten und die Interpretationen anhand heutiger Pläne vorzunehmen. Dank des Historisch-geographischen Wörterbuchs für die mittelalterliche Krakauer Wojewodschaft sind die Schriftquellen hervorragend aufgearbeitet. Der Umfang der bisherigen archäologischen Untersuchungen ist dagegen eher gering, und die unzureichende Bearbeitung älterer Grabungen läßt diese als kaum verwertbar erscheinen. Planunterlagen sind späterer Zeitstellung und stammen für die meisten kleinen und mittleren Städte, mit Ausnahme des galizischen Katasters, erst aus den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts. Diese Kataster sind dennoch nicht zu vernachlässigen, führte die wirtschaftliche Stagnation in der Neuzeit doch dazu, daß sich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts noch wesentliche Züge der hochmittelalterliche städtischen Strukturen erhalten hatten. Obwohl für viele Orte städtebauliche Analysen noch immer fehlen, sind Verallgemeinerungen schon jetzt möglich.

Städtegründungen erfolgten im Krakauer Gebiet, sieht man von der ersten Lokation Krakaus in der zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts, seit den 1350er Jahren mit der Anlage der Bergbaustadt Bochnia und Krakaus. Unter Kasimir d. Gr. bekam dieser Prozeß mehr Dynamik, bevor er dann ein Ende fand. Die Stadt-gründungen waren Teil eines umfassenderen Landes-ausbaus, zu dem der Bau von Wehranlagen, die Anlage von Handelswegen und ihre Beaufsichtigung, sowie Dorfgründungen gehörten. Vieles davon war das Ergebnis konsequenten Handelns. In dessen Folge wurden die ehemals voneinander isolierten und durch Niemands-land (z.B. durch die Wälder der Karpaten) getrennten Orte durch einander unmittelbar benachbarte Städte und Dörfer ersetzt,

[31] Por. Wyrozumski, *Kraków...*, s. 215.

[32] K. Kubik, *Dzieje budowy zamku żupnego w Wieliczce (XIII-XX w.)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce", t. 6, 1977; B. Krasnowolski, *Zamek żupny w Wieliczce, dokumentacja historyczna*, mps, PKZ Kraków, 1983. Niejasno przedstawia się sytuacja domniemanego zamku żupnego w Bochni. Jeśliby przyjąć, że jego sytuacja, znana zasadniczo od początku XVI w., odpowiadała pierwotnej, byłby on położony stycznie do obwodu obronnego miasta.

[33] B. Krasnowolski, *Rozwój przestrzenny Żywca*, [w:] *O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich*, Katowice 1993, s. 145-149; M. Bicz-Suknarowska, *Zamek żywiecki – jego właściciele i fazy rozwoju*, tamże, s. 75-89.